

ΑΡΧΕΙΟΤΑΞΙΟ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

20 – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2018

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ:
ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (ΑΣΚΙ)
Πλατεία Ελευθερίας 1 - 105 53 Αθήνα
τηλ.-fax: 210 32 23 062
e-mail: aski@otenet.gr

ISBN 978-960-310-405-6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Ο ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

	Από το <i>Αρχαιοτάξιο</i>	3
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης</i>	Αρματομένα λόγια: ο Σπύρος Ασδραχάς στα ΑΣΚΙ	5
	Μια συζήτηση του Σπύρου Ασδραχά με τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη και τη Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου	13
<i>Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης</i>	Ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς στις λευκαδίτικες σπουδές διδάκτου, στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 1960-1965, 1987-2001 και στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1983-2011	23
<i>Ευτυχία Δ. Λιάτα</i>	Τα Σεμινάρια του Σπ. Ι. Ασδραχά (ΚΝΕ/ΙΕ, 1994-2007) στο Διαδίκτυο.	54
<i>Θανάσης Καλαφάτης</i>	Ο Σπύρος Ασδραχάς και το Σεμινάριο της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος . .	66
<i>Ν. Ε. Καραπιδάκης</i>	Το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και ο Σπύρος Ασδραχάς: μια πρώτη αποτίμηση	71
<i>Νίκος Θεοτοκάς</i>	Ο Σπύρος Ασδραχάς και η διδασκαλία της έρευνας στην Ιστορία και τις Κοινωνικές Επιστήμες	76
<i>Σπύρος Ι. Ασδραχάς</i>	Εβδομήντα χρόνια από την 28η Οκτωβρίου 1940 . .	82
<i>Σπύρος Ι. Ασδραχάς</i>	Ένα ιντερμέτζο	85

ΜΝΗΜΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ 1968

<i>Κατερίνα Λαμπρινού</i>	Δωδεκατικοί και αντιδωδεκατικοί στα χρόνια του χάους	91
<i>Θόδωρος Μαλικιώσης</i>	Τα χρόνια της εξορίας στη Λέρο και η Διάσπαση του ΚΚΕ	103
<i>Μίμης Μανωλάκος</i>	Μια προσωπική περιπέτεια στο ενιαίο ΚΚΕ: από το καλοκαίρι του 1967 έως τη Διάσπαση τον Φλεβάρη του 1968	109
<i>Ερρίκος Γιαμαλάκης</i>	Η Διάσπαση του ΚΚΕ τον Φλεβάρη του 1968	113
<i>Μαρία Ηλιού</i>	Μια προσωπική αποσπασματική αντίληψη της Διάσπασης του ΚΚΕ	118

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Μάνος Αυγερίδης
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Κατερίνα Λαμπρινού
Άννα Ματθαίου
Πόπη Πολέμη
Αγγελική Χριστοδούλου

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Άννα Μαλικιώση

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Ξανθήπη Μίχα Μπανιά

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

«Μητρόπολις Α.Ε.»
Κωλέττη 40-42

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

Ηλ. Μπούντας & Π. Βασιλειάδης Ο.Ε.
Μεσολογγίου 16

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ 16 €

ΣΥΝΔΡΟΜΗ 2 ΤΕΥΧΩΝ

Εσωτερικού 30 €
Εξωτερικού 40 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Σόλωνος 84 - 10680 Αθήνα
τηλ.: 210 36 08 180, 210 36 02 646
fax: 210 36 12 092

e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr
http://www.themelio-ekdoseis.gr

Μάκης Καβουριάρης

Σωτήρης Βαλντέν

*Κωστής Καρπόζηλος -
Ελένη Κυραμαργιού
Νίκη Παπαηλιάκη*

Ζήσιμος Χ. Συνοδινός

Τάσος Κωστόπουλος

Βασίλης Καρύδης

Ρεβέκκα Καραγάτση

*Βαγγέλης Καραμανωλάκης -
Κώστας Κατσακιώρης*

Εφη Γαζή

Αναμνήσεις από τη Δικτατορία του 1967 και τη Διά-
σπαση του ΚΚΕ το 1968. 129
Διάσπαση του ΚΚΕ και ανανεωτική Αριστερά: μια
μαρτυρία. 137

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Μεταξύ απεργίας και επανάστασης: Λιπάσματα
Δραπετσώνας, 10 Ιουλίου 1929. 143
Η μάχη της Καντάνου, Μάιος 1941: τελευταία μάχη
του πολέμου ή πρώτη μάχη της Αντίστασης; 152
Οι τραπεζικοί και το συνδικαλιστικό αντιστασιακό
κίνημα 1941-1944. 160
Οι αλύτρωτοι, τα όρνια και το καλαμπόκι: μια έκ-
θεση του 1942 για τη βουλγαρική επισιτιστική βοή-
θεια στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία. 185
Η Λαϊκή Δικαιοσύνη στην «Ελεύθερη Ελλάδα» της
Κατοχής. 198
Προφορικές μαρτυρίες για την αντίσταση στην Αγία
Παρασκευή Λέσβου. 212

ΑΡΧΕΙΟΛΟΓΗΜΑΤΑ

Αχτίδες φωτός από τη Μόσχα: ελληνίδες αγωνί-
στριες και πολιτικές κρατούμενες προς την Επιτροπή
σοβιετικών γυναικών (1960-1964). 227

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

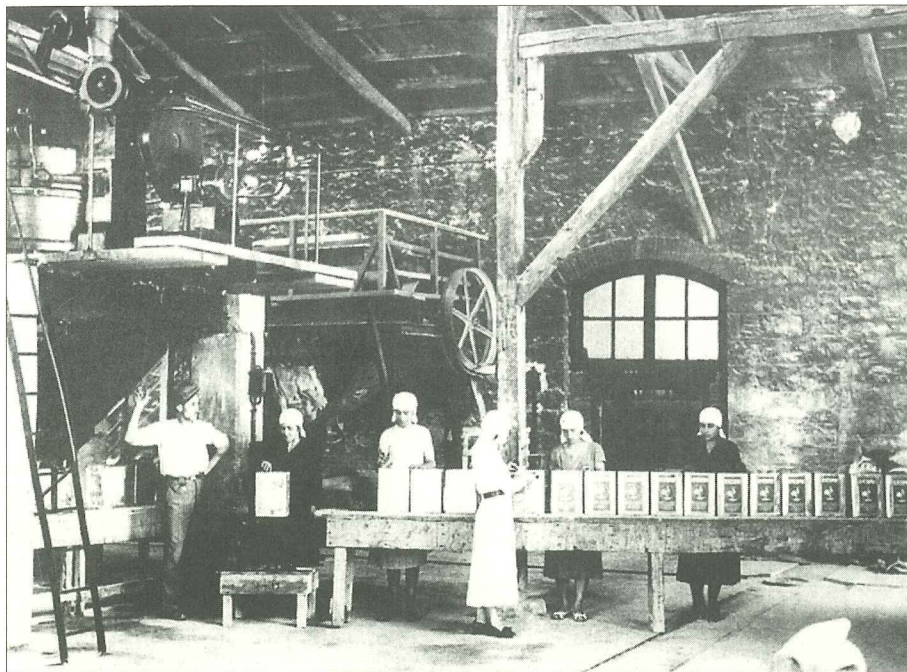
Λούνα: ξανακατοικώντας την ιστορία. 244

ΧΡΟΝΙΚΟ

Το ημερολόγιο των ΑΣΚΙ. 248

Φωτογραφία εξωφύλλου: Σπύρος Ασδραχάς, Χίος, 1991

Πίνακας οπισθοφύλλου: Τάκης Τζαντεάς, Το «τσαρδί», Λακκί Λέρου, Απρίλιος 1970

Εργάτες και εργάτριες
εν ώρα εργασίας
σε διάφορα τμήματα της Εταιρείας,
δεκαετία 1930

Στο πρώτο επεισόδιο της αγγλικής τηλεοπτικής σειράς *Peaky Blinders* βλέπουμε τον νεαρό κομμουνιστή Freddie Thorne να απευθύνεται σε μερικές δεκάδες εργάτες από την εσωτερική σκάλα του εργοστασίου της British Small Arms Company. Ο λόγος του είναι μαχητικός: τους θυμίζει τη θυσία τους στα πεδία του πρόσφατου παγκοσμίου πολέμου, τους ρωτά ρητορικά ποιος κερδίζει από την καθημερινή τους εργασία, και τους καλεί να ξεσηκωθούν προκειμένου να μην εφαρμοστεί η μείωση του ημερομισθίου τους. Οι τελευταίες λέξεις του χάνονται μέσα σε ζητωκραυγές, που οδηγούν στην απόφαση της άμεσης απεργιακής δράσης. Η σκηνή από το βιομηχανικό Μπέρμιγχαμ του 1919 συνιστά μια εξιδανικευμένη απεικόνιση μιας διαδεδομένης μεσοπολεμικής εμπειρίας: την κήρυξη απροειδοποίητων απεργιών σε μεγάλα εργοστάσια υπό την έμπνευση και παρότρυνση δραστήριων κομμουνιστικών πυρήνων. Η προεργασία πριν φτάσουμε στην απεργιακή δράση συνήθως αφήνει ελάχιστα ίχνη στο χρόνο. Όσα γνωρίζουμε είναι από την οριακή εκείνη στιγμή που διαταράσσεται η κανονικότητα της εργασίας. Από τη στιγμή που ο Freddie Thorne κατεβαίνει και χάνεται πίσω από τα σώματα και τις ζητωκραυγές των συγκεντρωμένων.

Στο πνεύμα αυτό, πιθανότατα ποτέ δεν θα μάθουμε τι ακριβώς συνέβαινε στο εσωτερικό της μονάδας της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Λιπασμάτων και Προϊόντων στη Δραπετσώνα πριν από το απόγευμα της 10ης Ιουλίου του 1929. Σύμφωνα με αποσπασματικές πληροφορίες, στις αρχές του καλοκαιριού μια μικρή ομάδα κομμουνιστών εργατών είχε συγκροτήσει μια προσωρινή επιτροπή με στόχο την ίδρυση ενός νέου σωματείου¹. Το σωματείο αυτό φιλοδοξούσε να εκπροσωπήσει τους 1.500 περίπου εργάτες και εργάτριες που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στους έξι τομείς του εργοστασίου. Ήταν ένας ριζοσπαστικός στόχος. Έως εκείνη τη στιγμή οι μόνοι εργάτες που καλύπτονταν συνδικαλιστικά ήταν οι φορτοεκφορτωτές, που εργάζονταν στην ιδιόκτητη προβλήτα της Εταιρείας. Σε αντίθεση όμως με τον στενό χαρακτή-

Μεταξύ απεργίας και επανάστασης

ΛΙΠΑΣΜΑΤΑ ΔΡΑΠΕΤΣΩΝΑΣ,
10 ΙΟΥΛΙΟΥ 1929

Οι φωτογραφίες από την Εταιρεία Λιπασμάτων προέρχονται από τα βιβλία: Ε. Μαϊστρου - Δ. Μαυροκορδάτου - Γ. Μαχαίρας - Ν. Μπελαβίλας - Α. Παπαστεφανάκη - Γ. Πολύζος, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, *Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Αθήνα 2007, και των ιδίων, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, *Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Αθήνα 2007.

1. εφ. *Ριζοσπάστης*, 7 Ιουλίου 1929, σ. 4 και 10 Ιουλίου 1929, σ. 4.

ρα του σωματείου αυτού –με την επωνυμία «ο Πόντος» που αποκάλυπτε την καταγωγή των περισσότερων μελών–, η νέα συνδικαλιστική προσπάθεια είχε διαφορετική αφετηρία. Αυτή αναφερόταν στην υπέρβαση των διαφορετικών μορφών εργατικής οργάνωσης, προς όφελος ενός ενιαίου σωματείου που θα οργάνωνε τον κόσμο της μισθωτής εργασίας βάσει της «βιομηχανίας» στην οποία εργαζόταν.

Στην κομμουνιστική αντίληψη του Μεσοπολέμου, το βιομηχανικό συνδικάτο ήταν το πεδίο διαμόρφωσης των κοινών εργατικών συμφερόντων, πρόπλασμα της ενότητας της τάξης, πραγμάτωση της εικονοποίησης του προμηθεϊκού εργάτη που, όταν αντιλαμβανόταν τα υλικά συμφέροντά του, τίποτα δεν θα μπορούσε να τον εμποδίσει από την επιτάχυνση των τροχών της ιστορικής εξέλιξης. Οι ρίζες της συζήτησης γύρω από τις μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης ανάγονταν στον 19ο αιώνα και ήταν σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένες με το ερώτημα της πολιτικής εκπροσώπησης του κόσμου της μισθωτής εργασίας. Στο έδαφος αυτό, η νεαρή σοβιετική εξουσία είχε υποστηρίξει τη λογική των βιομηχανικών συνδικάτων, πιστεύοντας ότι εκεί θα διαμορφωνόταν μια κοινή εργατική συνείδηση, που με τη σειρά της θα τροφοδοτούσε το σχέδιο της κοινωνικής επανάστασης.

Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Λιπασμάτων και Προϊόντων ήταν ίσως μια από τις λίγες βιομηχανίες στον ελλαδικό χώρο που ανταποκρινόταν σε εκείνες τις μονάδες που περιέγραφε ο Αλεξάντερ Λοζόφκι, όταν

έκανε λόγο για την ανάδυση νέων βιομηχανικών συνδικάτων ως προϋποθέσεων της επαναστατικής διαδικασίας². Η σημαντικότερη χημική βιομηχανία της χώρας, και πιθανότατα μια από τις μεγαλύτερες στη βαλκανική χερσόνησο, είχε ιδρυθεί το 1909 με στόχο την παραγωγή και εμπορία οξέων, λιπασμάτων και εν γένει χημικών προϊόντων³. Διαθέτοντας σημαντικό εταιρικό κεφάλαιο –2.000.000 δραχμές διαιρεμένο σε 20.000 μετοχές–, η Εταιρεία εγκατέστησε τη βιομηχανική της μονάδα στην παραθαλάσσια περιοχή του κάβου Κράκαρη, σε έκταση 57.380 τετραγωνικών μέτρων. Η έκταση και η θέση της την καθιστούσαν ορατή σε κάθε επισκέπτη του λιμανιού του Πειραιά, μια συμβολική και ουσιαστική σήμανση της εποχής της ελληνικής βιομηχανικής ανάπτυξης. Η ατμομηχανή των 600 ίππων τροφοδοτούσε την κίνηση σε μονάδες παραγωγής θεικού οξέος, θεικού σιδήρου, υπερφωσφορικού ασβεστίου και οξέων, ενώ σταδιακά κατασκευάστηκε ο ταινιόδρομος που εξασφάλιζε τη σύνδεση της προβλήτας με τις μονάδες και, έτσι, τη διαρκή μεταφορά πρώτων υλών και εμπορευμάτων. Όπως έχει επισημάνει εύστοχα η Λήδα Παπαστεφανάκη, η ΑΕΕΧΠΛ εξέφραζε μια νεότερη και δυναμική εκδοχή βιομηχανικής δραστηριότητας, η οποία εκτεινόταν από την ίδια την εταιρική της συγκρότηση και τη στελέχωσή της με ειδικευμένους τεχνικούς έως τον διαρκή εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων και την ταυτόχρονη εισαγωγή τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, με στόχο την ανανέωση της παραγωγής και την ανάπτυξη της αγοράς εντός και εκτός συνόρων⁴.

2. Α. Λοζόφκι, *Το πρόγραμμα δράσεως της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, Αθήνα, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, 1924.

3. ΦΕΚ, αρ. 107, 13 Μαΐου 1909.

4. Λήδα Παπαστεφανάκη, «ΑΕΕΧΠΛ (1909-1993): κεφάλαια, τε-

χνολογία, αγορές, εργασία», στο Ε. Μαΐστρου, Δ. Μαυροκορδάτου, Γ. Μαχαίρας, Ν. Μπελαβίλας, Λ. Παπαστεφανάκη, Γ. Πολύζος, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993), Λιπάσματα Δραπετσώνας*, Αθήνα 2007, σ. 20-22.

Το καλοκαίρι του 1929 το εργοστάσιο Λιπασμάτων βρισκόταν σε ανοδική τροχιά, ενθαρρυνόμενο από τη δυναμική επέκταση της Εταιρείας τα προηγούμενα χρόνια όπως αυτή αποτυπώνεται στην επέκταση του κύκλου παραγωγής και στην επιδίωξη της ενεργειακής της αυτονομίας με επενδύσεις στον χώρο των ορυχείων και των μεταλλείων⁵. Οι έξι τομείς του εργοστασίου λειτουργούσαν σε 24ωρη βάση, με τρεις εναλλασσόμενες 8ωρες βάρδιες που απασχολούσαν περίπου 1.500 εργαζόμενους. Ανάμεσά τους υπήρχαν ειδικευμένοι εργάτες: Έλληνες μηχανικοί και τεχνίτες, Ιταλοί και Γερμανοί φυσητές γυαλιού, οι οποίοι ξεχώριζαν τόσο μισθολογικά όσο και από τα ιδιαίτερα προνόμιά τους, με κύριο αυτό της διαμονής στον πρότυπο ιδιόκτητο συνοικισμό της Εταιρείας, που βρισκόταν βορειοανατολικά του εργοστασίου. Η μεγάλη πλειονότητα όμως ήταν οι ανειδίκευτοι εργάτες και εργάτριες από τις γειτονικές προσφυγικές συνοικίες. Σε αυτούς εστίαζε το βλέμμα του το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Σε μια οικονομική πραγματικότητα με κύριο γνώρισμα αυτό της χαμηλής εργατικής συγκέντρωσης ανά μονάδα –το 1930 το 92,3% των επιχειρήσεων απασχολούσε έναν έως πέντε εργαζόμενους–⁶, οι εκατοντάδες εργάτες που καθημερινά περνούσαν τις πύλες των Λιπασμάτων φάνταζαν σαν να ήταν βγαλμένοι από τις ακριβέστερες προδιαγραφές των κομματικών εγκυκλίων και τις

καλύτερες σελίδες των κοινωνικών μυθιστορημάτων που αιχμαλώτιζαν την επαναστατική φαντασία. Υπήρχε όμως ένα πρόβλημα. Παρά τη σκληρή εργασιακή καθημερινότητα –ή ακριβέστερα εξαιτίας αυτής–, τα Λιπάσματα τη δεκαετία του 1920 είχαν αναδειχθεί σε άβατο για τις κομμουνιστικές δραστηριότητες. Και όχι μόνο για αυτές, όπως αποδείκνυε η ανυπαρξία, έστω και εργοδοτικά ελεγχόμενου, σωματίου. Η πολιτική της Εταιρείας συνίστατο στην πρόληψη της εργατικής δυσαρέσκειας μέσα από ένα εκτεταμένο πρόγραμμα παροχών, όπως για παράδειγμα η ανέγερση και παραχώρηση διαμερισμάτων εντός του χώρου της βιομηχανίας. Οι πρακτικές του εργοδοτικού πατερναλισμού, η στενή συνεργασία με τις αρχές ασφαλείας, η συστηματική παρακολούθηση της εργατικής καθημερινότητας και η προσεκτική οριοθέτηση των εργοστασιακών μονάδων είχαν οδηγήσει σε αποτυχία παλαιότερες προσπάθειες συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργατών.

Το 1924, μια δραστήρια ομάδα κομμουνιστών είχε εγκατασταθεί στον εργατικό και προσφυγικό συνοικισμό της Δραπετσώνας, με στόχο τη δημιουργία κομματικής οργάνωσης και πυρήνα υποστηρικτών στις παρακείμενες βιομηχανίες. Ο άνθρωπος που ανέλαβε το δύσκολο αυτό έργο ήταν ο Δημήτρης Σακαρέλος, ο οποίος είχε μόλις επιστρέψει στην Ελλάδα από τη Σοβιετική Ένωση⁷. Ο Σακαρέλος, ακολουθώντας μια παράδοση του διεθνούς επα-

5. Χρήστος Χατζηωσήφ, *Η γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 177-179· και ΙΑ/ΕΤΕ, *Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου προς την Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων επί του Γενικού Ισολογισμού του έτους 1921 μετά της εκθέσεως των ελεγκτών επί του ισολογισμού τούτου*, Αθήνα 1922.

6. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών*

θεσμών, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 73.

7. Σύμφωνα με τα στοιχεία της αστυνομικής διευθύνσεως Πειραιά, ο Σακαρέλος καταγόταν από την Αιτωλοακαρνανία και «δραπέτευσε» στη Σοβιετική Ένωση το 1920, ενώ υπηρετούσε τη στρατιωτική του θητεία στη Θεσσαλονίκη. Παρέμεινε στο Νοβοροσίσκ πιθανότατα έως το 1924, οπότε και επέστρεψε στην Ελλάδα: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ) / Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ) 1924, φάκ.

ναστατικού κινήματος, έπιασε δουλειά με ψεύτικο όνομα στο εργοστάσιο των Λιπασμάτων και επιδόθηκε στη γνώριμη άσκηση ισορροπίας ανάμεσα στη νομιμοφροσύνη που εξασφαλίζει μία ακόμα μέρα δουλειάς και στην προσπάθεια μετασχηματισμού κάθε ρωγμής, κάθε περιστατικού, κάθε νεύματος δυσaráσκειας σε μια προσεκτική και αποκαλυπτική συζήτηση. Την ίδια στιγμή, οι σύντροφοί του έξω από το εργοστάσιο εγκατέστησαν ένα μικρό τυπογραφείο σε μια παράγκα, οργάνωσαν έναν μορφωτικό όμιλο, που συγκεντρωνόταν στο καφενείο ενός πρόσφυγα, και διένειμαν τον κομματικό τύπο έξω από τις πύλες του εργοστασίου. Η δράση αυτή δεν περνούσε απαρατήρητη. Το αντίθετο. Ήταν το διαβατήριο για να εγγραφεί η Δραπετσώνα στον διαρκώς επεκτεινόμενο διανοητικό και χωρικό χάρτη παρακολούθησης των κομμουνιστικών δραστηριοτήτων της αστυνομίας Πειραιά⁸. Τα αποτελέσματα όμως ήταν πενιχρά.

Οι προηγούμενες αποτυχίες ερμηνεύουν την πυρετική έξαψη των κομμουνιστών συνδικαλιστών το καλοκαίρι του 1929. Γύρω από το εργοστάσιο των Λιπασμάτων, σε κρυφές συναντήσεις και συσκέψεις, κυκλοφορούσαν δύο στε-

λέχη που μοιράζονταν την προσφυγική καταγωγή και την έντονη δραστηριότητα στην περιοχή του Πειραιά: ο Ηλίας Θωίδης και ο Γεράσιμος Φραγκόπουλος⁹. Εκεί, μάλλον κάτι απρόβλεπτο συνέβη που ανέτρεψε τον αρχικό τους σχεδιασμό. Το βράδυ της 8ης Ιουλίου η δραστηριότητα αυτή αποκαλύφθηκε, όταν μερικοί εργάτες επιτέθηκαν σε έναν συνάδελφό τους που θεώρησαν ότι παρακολουθούσε τις συναντήσεις τους, προκειμένου να μεταφέρει τα τεκταινόμενα στη διοίκηση της Εταιρείας. Λίγη ώρα αργότερα, ένα ανάλογο περιστατικό οδήγησε μια εργάτρια κυνηγμένη στο τοπικό αστυνομικό τμήμα, όπου κατήγγειλε την επίθεση που δέχτηκε. Πλέον η όποια κρυφή προετοιμασία της απεργίας είχε χάσει το νόημά της και οι κομμουνιστές συνδικαλιστές αποφάσισαν να κινηθούν πρώτοι¹⁰.

Στις 10 Ιουλίου του 1929, στις έξι το απόγευμα, οι εργάτες και οι εργάτριες της απογευματινής βάρδιας από τα τμήματα της φορτοεκφόρτωσης, των οξέων, των λιπασμάτων, του υαλουργείου, του πλινθοποιείου και των οικοδομικών εργασιών εγκατέλειψαν τις θέσεις τους, ύστερα από απόφαση της προσωρινής διοίκησης του υπό σύσταση σωματείου των εργαζομένων¹¹. Ταυτόχρονα, έξω

A/2/16, Αναφοραί διευθύνσεως χωροφυλακής, Αστυνομία πόλεων, Αστυνομική Διεύθυνσις Πειραιά, Έκθεση «περί της Κομμουνιστικής και προπαγανδιστικής εν γένει κινήσεως», 20 Αυγούστου 1924. Αναλυτικά στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του Δημήτρη Σακαρέλου, βλ. Κωστής Καρπόζηλος, «Απόπειρες συγκρότησης του ελληνικού Λαϊκού Μετώπου: η Δημοκρατική Ένωση Ελλήνων Γαλλίας (1937-1939)», π. *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 10, Ιούνιος 2008, σ. 46-47.

8. ΑΥΕ/ΚΥ 1924, φάκ. Α/2/16, Αναφοραί διευθύνσεως χωροφυλακής, Αστυνομία πόλεων, Αστυνομική Διεύθυνσις Πειραιά, Έκθεση «περί της Κομμουνιστικής και προπαγανδιστικής εν γένει κινήσεως», 21 Οκτωβρίου 1924, αρ. 1556/155/6, σ. 1β και 14 Νοεμβρίου 1924, αρ. 1672 φ. 155/6.

9. ΑΥΕ/ΚΥ 1930, Α/2/II, Κομμουνισμός - Ξένα Προπαγάνδα εν Ελλάδι, Ετήσιαν έκθεση «πληροφοριών, κατασκοπείας και ξένων προπαγανδών» του τμήματος Ασφαλείας Πειραιά της Αστυνομίας Πόλεων (Σπάραγμα) «Δράσεις του Κ.Κ. εις τας διαφόρους απεργίας των εργατών», σ. 5.

10. Βλ. και την προσεκτικά διατυπωμένη κριτική αποτίμηση της απεργίας της Ενωτικής ΓΣΕΕ, εφ. *Ριζοσπάστης*, 6 Αυγούστου 1929, περί ελλιπούς οργάνωσης και πνεύματος ανυπομονησίας «που επικρατούσε μέσα στους επί κεφαλής των εργατών Λιπασμάτων».

11. Συνολικά για τη διερεύνηση των γεγονότων της απεργίας, αποδελτιώθηκαν οι εφημερίδες *Ελεύθερον Βήμα*, *Σκριπ*, *Χρονογράφος* και *Ριζοσπάστης* της περιόδου 7-30 Ιουλίου 1929.

Εργάτες και εργάτριες
εν ώρα εργασίας,
δεκαετία 1930

από την κεντρική πύλη του εργοστασίου, στην οδό Ηφαίστου, άρχισαν να συγκεντρώνονται εργάτες και εργάτριες των άλλων βαρδιών – ακόμα και αν δεν ήταν χίλιοι, όπως έγραφε ο *Ριζοσπάστης*, σίγουρα ήταν πολλοί. Σκοπός των εργατών που εγκατέλειπαν τα πόστα τους και των συγκεντρωμένων ήταν η διακοπή της παραγωγής και η είσοδος στον χώρο του εργοστασίου. Η επιλογή τους εγγράφεται σε μια ιδιαίτερα ριζοσπαστική πρακτική που συνίστατο

στην κατάληψη, προσωρινή ή μονιμότερη, των μονάδων παραγωγής, στην έμπρακτη αμφισβήτηση του ιερού δικαίωματος της ιδιοκτησίας μέσα από τον έλεγχο των μηχανών και στην κατάδειξη ότι αυτές ανήκαν εν τέλει σε εκείνους και εκείνες που ήξεραν τη λειτουργία τους. Οι απεργοί καταργούσαν έτσι το σύνορο της εταιρικής επικράτειας¹² ή αυτή τουλάχιστον ήταν η πρόθεσή τους.

Τα όσα ακολούθησαν, όπως συνήθως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν υπάκουαν σε κάποια συγκεκριμένη χορογραφία, αλλά στις χαοτικές συνθήκες που πυροδοτεί η σύγκρουση. Τη στιγμή όπου οι απεργοί εργάτες

εγκατέλειπαν τις θέσεις τους, ο Γερμανός διευθυντής της Εταιρείας έδωσε το σύνθημα και μια ένοπλη ιδιωτική φρουρά επιτέθηκε σε όσους βρίσκονταν εντός του περιφραγμένου χώρου. Η σύγκρουση γενικεύθηκε και έξω από την πύλη του εργοστασίου, καθώς μια ομάδα αστυφυλάκων, που έφτασε από την οδό Σφαγείων, άνοιξε προειδοποιητικό πυρ και στη συνέχεια επιτέθηκε σε εκείνους που είχαν συγκεντρωθεί¹². Οι απεργοί μάλλον αιφνιδιάστηκαν από την ετοιμότητα της διοίκησης της Εταιρείας.

12. εφ. *Ριζοσπάστης*, 13 Ιουλίου 1929.

Παρά την αρχική έκπληξη και την αδυναμία να ανακόψουν την επίθεση μέσα και έξω από το εργοστάσιο, σε σύντομο διάστημα μια δραστήρια ομάδα κινήθηκε για να κόψει τα τηλεφωνικά σύρματα και ταυτόχρονα άρχισε να εκτοξεύει πέτρες προς τις αστυνομικές δυνάμεις.

Η ανασυγκρότηση και αντεπίθεσή τους είχε ως αποτέλεσμα τη γενίκευση και την εξάπλωση της σύγκρουσης στον οικισμένο χώρο που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το εργοστάσιο. Όταν άρχισε να νυχτώνει και ενώ συνέχιζαν να υπάρχουν εστίες έντασης, ο αστυνομικός Διευθυντής Πειραιά συναντήθηκε με μια επιτροπή των απεργών και συμφώνησαν να θέσουν προσωρινό τέλος στις συγκρούσεις. Η συμφωνία προέβλεπε ότι θα αποχωρούσαν οι απεργοί δίχως συλλήψεις, προκειμένου να εκτονωθεί η κατάσταση¹³. Η αστυνομική δύναμη που παρέμεινε στον χώρο, χρησιμοποιούσε τους προβολείς ενός αυτοκινήτου για να τον φωτίζει και να έχει τον έλεγχο όσων συνέβαιναν. Γύρω στις 11 το βράδυ, οι αστυνομικοί περικυκλώθηκαν και δέχτηκαν νέα επίθεση «διά λίθων». Η σύντομη ανακωχή έληξε και οι αστυνομικές δυνάμεις αντεπτέθηκαν στους απεργούς και τους καταδίωξαν «μέχρι των οικημάτων του συνοικισμού Δραπετσώνος».

Στις περιγραφές του *Ριζοσπάστη* και του *Ελεύθερου Βήματος*, όπως φαντάζεται κανείς, η οπτική για όσα συνέβησαν είναι ριζικά διαφορετική· παρ' όλα αυτά, και οι δύο συγκλίνουν στην εικόνα μιας γενικευμένης αντιπαράθεσης κατά την οποία υπήρξαν πυροβολισμοί και αυτοσχέδια όπλα¹⁴. Η ένοπλη διάλυση συγκεντρώσεων δεν ήταν κάτι πρωτοφανές στον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Ας

μην ξεχνάμε ότι η μετάβαση στη μεταπολεμική περίοδο είχε σημαδευτεί από την ένοπλη επίθεση στους συγκεντρωμένους της γενικής απεργίας του Πειραιά, το καλοκαίρι του 1923, που είχε οδηγήσει σε έντεκα νεκρούς. Αυτό που έχει ενδιαφέρον όμως στην περίπτωση της απεργίας του 1929 είναι η χρήση των όπλων και, από την άλλη πλευρά, η αμφισβήτηση του μονοπωλίου της βίας του αστικού κράτους. Κάνοντας απολογισμό των γεγονότων, ο αστυνομικός διευθυντής της περιοχής κατέγραψε τον τραυματισμό ενός αστυφύλακα από πυροβόλο όπλο και επεσήμανε ότι «ερρίφθησαν εναντίον μας δύο χειροβομβίδες ή δυναμίτιδες»¹⁵.

Το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 εξέφραζε έναν μαχητικό, ταξικά φορτισμένο λόγο, που δεν έκρυβε την πρόθεσή του για τη βίαιη ανατροπή της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων. Η πολιτική αυτή έχει μείνει στην ιστορία μέσα από το σύνθημα της Κομμουνιστικής Διεθνούς «τάξη εναντίον τάξης», αλλά οι απολήξεις της μάλλον έχουν υποβαθμιστεί μέσα στον χρόνο και ιδίως υπό την επιρροή της μετριοπαθούς γραμμής των Λαϊκών Μετώπων. Η οπλοφορία και η βία δεν ήταν άγνωστες καταστάσεις στον μεσοπολεμικό κομμουνισμό. Ένας λεπτομερής κατάλογος δεν θα προσέθετε κάτι ιδιαίτερο εδώ, αλλά είναι ενδιαφέρουσα η συλλογική απώθηση αυτής της πτυχής της κομμουνιστικής εμπειρίας στα κατοπινά χρόνια. Μιας εμπειρίας που περιλάμβανε ρητορικές διαβεβαιώσεις για τον στόχο της ένοπλης πάλης —«το σύνθημά μας [...] γενική πολιτική απεργία και ένοπλες διαδηλώσεις των αγροτικών μαζών»— και την ορ-

13. Η εκδοχή αυτή της ανακωχής παρουσιάζεται στην έκθεση του αστυνομικού διευθυντή που δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Ιουλίου 1929, σ. 5.

14. εφ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουλίου 1929.

15. εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Ιουλίου 1929, σ. 5.

γάνωση μικρών ομάδων περιφρούρησης εξοπλισμένων με πυροβόλα όπλα¹⁶.

Υπό αυτήν την οπτική, όσα συνέβησαν το βράδυ της 10ης Ιουλίου στην πύλη του εργοστασίου των Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα συμβάλλουν στη διασαφήνιση της κομμουνιστικής στρατηγικής και πρακτικής στο γύρισμα της δεκαετίας του 1920. Μια πλήρης εικόνα θα περιλάμβανε την οργάνωση ομάδων της κομμουνιστικής νεολαίας σε δεκαρχίες για την αντιμετώπιση του φασιστικού κινδύνου, την παράνομη δράση στο στράτευμα, την καθολική οργάνωση της καθημερινότητας γύρω από τη λογική της πειθαρχίας, που θα εξασφάλιζε την προετοιμασία για την αποφασιστική σύγκρουση η οποία διαρκώς επέκειτο. Υπό την οπτική αυτή, η φράση ενός εργάτη την επόμενη μέρα «σωστή μάχη είχαμε εδώ» δεν είναι μια μονοσήμαντη καταγγελία της αστυνομικής και εργοδοτικής βίας, αλλά φανερώνει την προσομοίωση του κομμουνιστικού λεξιλογίου σε αυτό της στρατιωτικής αναμέτρησης. Είναι ταυτόχρονα μια δήλωση για την ετοιμότητα των απεργών να αμφισβητήσουν το μονοπώλιο της βίας από την πλευρά του κράτους: «τους χτυπήσαμε μ' ό,τι βρήκαμε μπροστά μας, πέ-

Εργάτες και εργάτριες της Εταιρείας Λιπασμάτων στο σχολάσμα, δεκαετία 1930

τρες, κεραμίδια, ξύλα, όλα τούς τα ρίξαμε στα κεφάλια τους πάνω. Κι είμαστε πάλι έτοιμοι να το ξανακάνουμε ό-ταν θελήσουν να μας ξαναχτυπήσουν»¹⁷.

Στη σύγκρουση αυτή, η υπεροπλία προφανώς ανήκε στις δυνάμεις του κράτους. Οι απεργοί είχαν ένα μόνο πλεονέκτημα: την άναρχη δόμηση του συνδικαλισμού της Δραπετσώνας, που τους εξασφάλιζε χώρο διαφυγής τις η-μέρες της αναταραχής, καθώς και τη στήριξη των κατοί-κων του συνδικαλισμού. Το απόγευμα της επόμενης μέρας, η «μάχη» δόθηκε εντός του συνδικαλισμού και οι γυναίκες και τα παιδιά που βρίσκονταν έξω από τα σπίτια τους έγι-

16. Βλ. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1979, σ. 34 και «Προκήρυξη του ΚΚΕ προς τις εργαζόμενες μάζες των προσφύγων

[18.6.1930]», ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Γ', Αθήνα 1981, σ. 199-200.

17. εφ. *Ριζοσπάστης*, 13 Ιουλίου 1929.

ναν συμμετοχοί της σύγκρουσης. Η κανονικότητα στο εργοστάσιο είχε επανέλθει, αλλά ομάδες διαδηλωτών προσπαθούσαν να φτάσουν στην είσοδο και να εμποδίσουν τους εργάτες να εισέλθουν στον χώρο. Όταν το υπό ίδρυση σωματείο προσπάθησε να οργανώσει συνέλευση στον κινηματογράφο Αστήρ, στο κέντρο της Δραπετσώνας, αυτή διαλύθηκε ύστερα από επέμβαση ομάδας αστυφυλάκων. Η ένταση ήταν διαρκής, με περιστασιακούς πυροβολισμούς, βιαιοπραγίες και συλλήψεις.

Η είσοδος μιας έφιππης ημιλαρχίας, συνεπικουρούμενης από ένοπλα αστυνομικά αποσπάσματα, στις 11 Ιουλίου, και οι συντονισμένες εκκαθαριστικές επιθέσεις στα σπίτια των υπόπτων και σε καταστήματα του συνοικισμού σήμαναν το οριστικό τέλος της αναταραχής. Δεκαέξι εργάτες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε δίκη¹⁸. Εκφράζοντας την αγανάκτησή του, ο διόλου ριζοσπαστικός τοπικός Σύλλογος Ποντίων περιέγραφε μια συνθήκη όπου «καταστήματα και οικίαι [ήσαν] άπαντα κλειστά» και απαιτούσε την «άμεσον κατάπαυσιν της τρομοκρατίας»¹⁹. Η αντίστιξη ανάμεσα στη μονάδα των Λιπασμάτων, που λειτουργούσε πλέον απρόσκοπτα, και στον παγωμένο χρόνο στον προσφυγικό και εργατικό συνοικισμό θυμίζει τις πολύπλοκες διαστάσεις του κοινωνικού ζητήματος στον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί φάνταζαν ως χώροι επώασης της κοινωνικής ανατροπής, ορμητήρια της κομμουνιστικής δράσης, δυνάμει επικίνδυνες ζώνες, στις οποίες τα αστικά δικαιώματα των πολιτών ήταν υπό αίρεση. Η κίνηση των αρχών ασφαλείας στον χώρο παραπέμπει σε εξωγενή εισβολή, με

στόχο την εμπέδωση και υπογράμμιση των σχέσεων και του συσχετισμού εξουσίας.

Προφανώς η απεργία, ή ακριβέστερα η απόπειρα της απεργίας, στα Λιπάσματα, στις 10 Ιουλίου του 1929, δεν ήταν μια στιγμή επαναστατικής αναταραχής. Θεωρητικά τα ίδια τα αιτήματα των απεργών αναφέρονταν αποκλειστικά σε μισθολογικά ζητήματα και στους όρους εργασίας εντός του εργοστασίου. Ταυτόχρονα όμως ήταν εξαιρετικά ριζοσπαστικά, διότι υπονόμειαν την απόλυτη εργοδοτική κυριαρχία, που ήταν η συνθήκη λειτουργίας του εργοστασίου, ενώ την ίδια στιγμή εξέφραζαν και μια διαφορετική αντίληψη για τον τρόπο συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργατών. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Ίσως αυτό που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, και αξίζει ευρύτερης συζήτησης, είναι ο τρόπος που τέτοιες απεργιακές στιγμές ενεργοποιούσαν τη φαντασία εκείνων που πίστευαν και εκείνων που έτρεμαν στην ιδέα της κοινωνικής ανατροπής. Τα στελέχη και τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, που συγκρούονταν έξω από την πύλη των Λιπασμάτων, και οι βουλευτές, που εκείνη την περίοδο υπερψήφισαν το νόμο «περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», μοιράζονταν μια κοινή πεποίθηση: ότι η κοινωνική διεκδίκηση εμπεριείχε τη δυναμική εκείνη που θα οδηγούσε μόνο σε έναν προορισμό, την κοινωνική επανάσταση.

Κωστής Καρπόζηλος - Ελένη Κυραμαργιού

18. Τριάντα άτομα δικάστηκαν «επί αντιστάσει κατά της αρχής» στο Πλημμελειοδικείο Πειραιά: 5 καταδικάστηκαν σε δίμηνη φυλάκιση, 5 σε φυλάκιση ενός μήνα και ένας σε φυλάκιση 20 ημερών. Την

υπεράσπισή τους είχε αναλάβει ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 14 Ιουλίου 1929, σ. 4.

19. εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14 Ιουλίου 1929.

Αεροφωτογραφία της Εταιρείας Λιπασμάτων, τέλη δεκαετίας 1940
(Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας, φωτογραφική συλλογή)

